

Tíz év után, 2023 áprilisában, végre újra megnyílt Szentendrén a Vajda Múzeum, terveik szerint évente változó kiállítással. 1983-ban Vajda Júlia festőművész, Vajda Lajos özvegye, a hagyaték gondozója száz művet adott át a múzeumnak, melyek a Kulturális Minisztérium által 1979-ben vásároltakkal együtt alapjául szolgáltak a szentendrei Ferenczy Múzeumhoz tartozó, 1986. december 22-én megnyitott Vajda Múzeum gyűjteményének. 1991-ben Vajda Lajos művei a felújított polgárház emeleti részére kerültek, az alsó szinten pedig az Európai Iskola (1945–1948) elnevezésű művészcsoporthoz tartozó Szentendréhez kötődő mestereinek műveit állították ki. Többségük Vajda barátja, szellemi társa (Bálint Endre, Korniss Dezső, Szabó Lajos, Anna Margit, Ámos Imre, Gedő Ilka, Vajda Júlia), akik „prófétaként” tisztelték őt, és a képi gondolkodás megújítójának tartották.

Mazányi Judit szerkesztésében 2008-ban 80 oldalas katalógus jelent meg, a Ferenczy Múzeum kiadványaként. Címlapkép egy 1936-ban készült ikonos önarckép. Aztán bezárták a Vajda Múzeumot, a képeket raktárba helyezték, helyette nyomatokat kezdtek árulni. Bezárták az Anna Margit–Ámos Imre Múzeumot is, helyén szövőműhely működött. Ugyancsak bezárták a népszerű Barcsay Múzeumot. Vajda 2008-ban lett volna 100 éves, a Szentendrei Képtárban rendezett kiállítás után végre a Budai Várban, a Magyar Nemzeti Galériában volt látható 250 műve. 2018-ban, kétévi előkészítés után nyílt meg a Ferenczy Múzeumban a *Világok között – Vajda Lajos élete és művészete* című nagyszabású kiállítás, melyen 150 mű mellett három kisfilmet is bemutatottak. Talán akkor fogalmazódott meg először, hogy Vajda nemcsak meghatározó, egyedülálló alakja a magyar képzőművészetnek, hanem – sokak szerint – a legfontosabb és nemzetközi jelentőségű képviselője. A kiállításhoz 287 oldalas kiadvány készült sok illusztrációval, Petőcz György és Szabó Noémi szerkesztésében.

Szabó Noémi fiatal művészettörténész Vajda-kiállítása alapos előtanulmányokról, átgondolt, nagy ívű koncepcióról tanúskodik. A mindössze 15 év alatt létrehozott rendkívüli életművet – a hagyományokkal szakítva – nem időrendi sorrendben rendezte el, hanem az első terembe belépve a néző

azonnal szembesül Vajda utolsó sorozatával, a nagy méretű absztrakt szénrajzokkal. Csomagolópapíron fekete vonalszövedékek, összetett struktúrák dimenziók nélküli térben. Apokaliptikus látomások az apokalipszisok korában. A történelem, a közeg, a korszak, a második világháború, 1938-tól a középkori szörnyűségeket felülmúló világégés. Lengyelország, majd Európa lerohanása. Éhező milliók. Holokauszt, a zsidó származású, vallású emberek elpusztítása a fejlett civilizáció technikai eszközeivel. A szénrajzok a kor krónikásává avatják. A formák között kísértetjárás, pokoli látomások, csonthegek, maszkok, szörnyek. Goya 1799-ben készült művének címét idézik: „Ha az értelem alszik, eljönnek a szörnyek.” Goya bizarr grafikái, látomásai mellett afrikai, óceániai maszkokra is utalhatunk, melyeket Vajda 1930 és 1934 között tanulmányozott Párizsban, az etnográfiai múzeumokban.

A halála előtti utolsó két nyáron teremtett elementáris szénrajzok egyértelműen alátámasztják, amit Németh Lajos vezető művészettörténész így fogalmazott meg: „Vajda életműve a magyar avantgárd művészet legmaradandóbb tette.” Ellentmondanak a magyar festészeti hagyományoknak, kortársai nagybányai képalkotó módszerének, az addigi festészeti szabályoknak.

Azon a két nyáron barátaival béreltek egy kis házat az akkor még beépítetlen Pismányon, a radikális szemléletű fiatalokkal szellemi rokonság kapcsolta össze, hatott is rájuk (Anna Margit, Bálint Endre, Szabó Lajos, Szántó Piroska), de szintézissteremtő képessége, egyetemessége, monumentalitása a kiemelkedő teljesítményű európai művészek sorába emelik. A harmincas évek második felének, a negyvenes évek elejének képzőművészetét, szellemi életét bemutató kiállításon művei Picasso, Max Ernst, Paul Klee korabeli festményei mellé állíthatók. A megsárgult csomagolópapíron elementáris erővel felrajzolt víziók, lidérces formák, a vonalak örvénylése, szövedéke, az egymásnak ütköző mozgások sokak értelmezése szerint proféciaik, univerzális jelek. Mondják rá, hogy pictor doctus (amúgy őt nyelven beszélt, olvasott). Inspirációkat nyert a zsidó és pravoszláv művészettől, az ikonoktól, a népi építészetből, a folklórtól, a törzsi művészettől, a klasszikus avantgárdtól, a filmművészettől. A narratíváktól,

realitástól csakúgy, mint az imagináriustól, a transcendentálistól. Névtelen korok névtelen művészei, középkori szerzetes művészek voltak ideáljai, ezért nem írta alá és nem is dátumozta műveit.

A közeli barát, Ámos Imre 1937-től festi, rajzolja apokaliptikus látomásait, reflexióit az egyre torzultabb, nyomasztóbb emberi létről. Többször halálközelpel kerül kényszerű munkaszolgálatá során. Apokalipszis-rajzsorozata és a *Szolnoki vázlatkönyv* (utolsó rajzai), melyek a magyar holokauszt emlékművei és akárcsak Vajda Lajos organikus-absztrakt szénrajzai, a második világháború előtti és alatti évek látéletei, mindkét művész szenvedéstörténete saját nyelvi eszközeikkel, a maguk által teremtetett formakészlettel megjelenítve. Vajda barátai közül Kepes György, Trauner Sándor, Hegedűs Béla külföldre távoztak. Egész életében nagyon szegény volt, mellőzött, nagyon kevesen értették meg munkáit, és még kevesebben fogták fel úttörő jellegét, egyéni hangvételét. Zek Zoltán költő, akivel Kasák Munka-körében ismerkedtek meg, így emlékezik rá: „Nemcsak csoportban volt ő magányos, s nemcsak a világmindenségben, hanem akkor is, ha másodmagával asztalnál ült... hallgatag szemében már akkor láttam a korai halál tekintetét... s a szenvedés ikonarcú isteneit.”

Mindössze két, magánjellegű kiállításon mutathatta be műveit az érdeklődőknek. Az egyiket 1937-ben Ámos Imre és Anna Margit Rákóczi úti műtermében, amíg ők ketten Párizsban tartózkodtak. A 35 festményt tartalmazó katalógushoz Kállai Ernő írt előszót, akinek munkássága szorosan kapcsolódik az európai avantgárd művészethez (1920 és 1935 között Berlinben élt és dolgozott). A *Korunk Szavában* méltatta Vajdát, „modern katakombaművésznek” nevezte őt, és szigorú szerkesztésű munkáit a harmincas évek berlini újító szellemi művészekével rokonította.

Kállai Ernő és Fekete Nagy Béla építész, képzőművész finanszírozta két évvel Vajda halála után az Alkotás Művészházban 75 művét bemutató kiállításához készült katalógust, melyben nyolc fekete-fehér illusztráció látható. Kállai nemcsak rendezte a kiállítást, hanem értő kritikákat is írt (például a *Pester Lloyd*-ban németül). „Vajda elképesztő rajzkészséggel rendelkezett... Senki sem értette úgy, mint ő a vonalak lelki életét.” A háború után 1947-ben ugyancsak az Alkotás Művészházban rendeztek kiállítást Vajda képeiből (Európai Iskola XXVI. kiállítása). A katalógusszöveg Kállai Ernő írása.

Aztán 1948-ban mindkettejüket kizárták a magyar közéletből, képzőművészetből. Világ-

szemléletük összetettsége, európai elkötelezettségük, avantgárd szemléletmódjuk nem felelt meg az úgynevezett szocialista kultúrpolitikának, a feudális maradványokkal teli pszeudorealizmus iránti idejétmúlt elkötelezettségüknek. Csaknem 20 év kényszerszünet után, 1966-ban, Szentendrén, a Ferenczy Múzeumban, 1968-ban végre Párizsban (Vajda Júlia, az özvegy kitaratásának köszönhetően) a Galérie Paul Facchetti-ben, 1969-ben Székesfehérváron, az István Király Múzeumban (Kovalovszky Mártának és Körner Évának köszönhetően), 1973-ban Zürichben és 1978-ban végre a Magyar Nemzeti Galériában rendeztek Vajda Lajosnak emlékkiállítását (katalógus: Haulisch Lenke).

Térjünk vissza a 10 év után újra megnyitott Vajda Múzeumba, a Szabó Noémi rendezte koncepciózus kiállításához. Az első teremben látható nagy, súlyos kompozíciók, a Vajda sorsát, szorongásait és a környező világ egyre élethetlenebbé válását tükröző szénrajzok után a második és a harmadik teremben a rendező meg tudta oldani a majdnem lehetetlent. Vajdának ugyanis annak ellenére voltak korszakai, hogy mindössze 33 évet élt (1908–1941), és úgynevezett művészeti korszakai rövid időszakokra korlátozódtak 1930-tól, a fotómontázsoktól 1940-ig, a záró korszak abszurd, drámai, démoni szénrajzaiig.

Vajda ötévesen kezdett el rajzolni Zalaegerszegen, szülővárosában, főként meseillusztrációkat. A család Szerbiába költözése (1916) után a pravoszláv templomok megerősítik a képek iránti elkötelezettségét. Első ismert rajzait 1917-ben készítette; előbb Belgrádban, majd Valjevóban élt a zsidó vallási hagyományokat tartó család (főleg anyja). Magyarországra visszaköltözésük után (1922–24) egyre több Zalaegerszegen, majd Szentendrén készült rajza maradt meg.

A jelenleg látható anyag jól követi Vajda motívumkeresését, érdeklődésének tágulását, a műfaji, technikai változásokat és azt a folyamatot, ahogy a tárgyi és szellemi motivációk, a valóságtöredékek és kultúratörténeti szimbólumok, az archaikus művészeti elemek és az avantgárd összekapcsolódnak a felületeken, a művekben, és elvezetnek a döntő fordulatokig. Vonalrajzok, kollázsok, montázsok, majd ikonok (köztük önarckép-ikon sorozata), aztán a maszkorszak (a konstruktivitást egyre inkább szürrealista tendenciák váltják fel), képzeletbeli lények (ember előttiék? ember utániak?) és tájak (ember nélküliek, a természetnek kiszolgáltatottan). Talán csak néhány drámai erejű fotómontázst hiányolok a párizsi időszakból (1930–1933).

Vajda Júliával 1969-ben ismerkedtem meg, és kezdtem járni hozzá rendszeresen a Rottenbiller

utcai lakásba, mely művészkolóniának is mondható. Annyira bizalmába fogadott, hogy megnézhettem a Vajda-hagyatékot: leveleket, írásokat, fotókat és Vajda Lajos munkáit. Ehhez fogható élményem csak 1978-ban volt Zürichben, a Kunsthausban és 2005-ben Bernben, a Paul Klee Központban. Valójában 1969 szeptemberében ismertem meg Vajda életművét, amikor a zseniális Körner Éva rendezte kiállítását az István Király Múzeumban, és én is ott lehettem vele 25 évesen, teljesen kezdőként. Körner megtanította, miért mérhető Vajda művészete a legmagasabb európai mércével, és miért rokonítható képi világa Bartók Béla hangvilágával. Múlt és jelen elválaszthatatlansága, archaikus tárgyak, történelmi, vallási tájak, emlékek szimbiózisa, értelem és érzelem (tudat és tudattalan) elválaszthatatlansága, konstruálás (konstruktivizmus) és automatizmusok (szürrealizmus). Transzformációk és szenzitivitás. Magabiztos, kikezdehetetlen rajztudás, értelem és meditáció, a világ kozmikus tágassága és belső világának hullámzásai. „Az egész mindenség kölcsönhatásnak van kitéve, ez alól senki nem vonhatja ki magát” – állította Vajda Lajos.

Útkeresések, otthontalanság, Párizs kozmopolita ellentmondásai, itthon a falusi életforma szétesése, a zsidó létformák megszüntetése. Mindössze nyolcéves, amikor Szerbiát (ahol családjával megtelepedni igyekeznek) megszállják az osztrák katonák. 17 éves, amikor – már újra itthon – súlyos betegség támadja meg: csontgümőkór. Hétszer műtik, hat hónap kórház. Egész életében küzd a betegséggel, a szegénységgel, a számkivetettséggel. 19 éves, amikor szeretett édesanyja, a zsidó életformát gyakorló Fürst Judit meghal. (Vajda Júlia 1943-ban írt feljegyzése szerint az édesanya „vallásos volt, péntek este gyertyát gyújtott, megtartotta az ünnepeket”. Vajda saját megfogalmazásában: „zsidó származású magyar”).

Abban, hogy 1929 májusában kizárják a főiskoláról, európai szemléletmódja, avantgárd melletti elkötelezettsége, a hivatalos ideológiával szemben álló filozófiai, esztétikai nézetei mellett zsidó származásának is szerepe volt. Párizsban ismerkedett meg és kötött barátságot Szabó Lajos filozófussal (Párizsban együtt laktak albérletben, majd 1941-ben pár hónapig együtt fekszenek az új Szent János Kórházban). Gondolkodásának jellegzetességei közel álltak Vajda művészetfelfogásához.

Az 1924 és 1949 között működő Képzőművészek Új Társasága (KUT) nem vette fel Vajdát a tagjai közé, annak ellenére, hogy deklarálta a modern képzőművészeti irányzatok hívének vallották

magukat (ezt Ámos Imrétől Vaszary Jánosig, az egykori Nyolcak tagjaiig többen is bizonyítják). Vajdának nem voltak kiállítási lehetőségei, műgyűjtői; mindössze két bemutatkozási lehetőség Ámos Imre és Anna Margit (1937) és Szántó Piroska és Seiden Gusztáv (1940) műtermében; 1928-ban még kiállították egy csendéletét a Nemzeti Szalonban, ekkor 20 éves, képzőművészeti főiskolás. Barátaival együtt rákényszerült, hogy igénybe vegye az OMIKE (Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület) menzajegyzeit, az étkezési lehetőséget (Szántó Piroska 1940-ben készült karikatúráján együtt látható a baráti kör az OMIKE menzán étkezés közben, többek között Ámos Imre, Anna Margit, Fekete Nagy Béla, Barta Éva és Vajda Lajos). A menzán ismerte meg Richter Júliát, akit 1935-ben vett feleségül.

Vajda már 1923-ban, 15 évesen, amikor családjával Szentendrére költözik, bejár tanulni Budapestre az OMIKE rajziskolájába (a Képzőművészeti Iskolát Magyar-Mannheimer Gusztáv és Fényes Adolf vezette; utóbbi elismert magyar festő, a szolnoki művésztelep alapítója). 1923 telét a Magyar Izraelita Kézmű- és Fölművelési Egyesület (MIKEFE) tanoncotthonában töltötte. 1939 és 1944 között az OMIKE értékmentő kiállításokat, művészaukciókat rendez a Magyar Zsidó Múzeumban. A zsidótörvények által érintett képzőművészeknek biztosítanak bemutatkozási lehetőséget. A két háború közötti korszak kiemelkedő művészei, egyéniségei mutatják be alkotásaikat. A hat kiállításon 165 művész szerepelt, köztük Vajda Lajos is.

Vajda nem zsidó festő. Természetes módon kapcsolódott a zsidósághoz, gyermekkorát zsidó családban töltötte, 1934-ben, amikor hazajött Párizsból, nővére családjánál lakott Szentendrén, akik őrizték a zsidó hagyományokat. Saját kezűleg írt olvasmányjegyzékéből tudjuk, hogy 1935-ben olvasta a magyarul akkor megjelenő Simon Dubnov *A zsidóság története* című könyvét. A *Múlt és Jövő* zsidó kulturális folyóiratnak is olvasója volt (1929 októberében a *Múlt és Jövő*ben egy művének illusztrációja, egy pontozott kópia, melyet Van Dyck *Sámson és Delila* című műve alapján készített, majd halála után 1947-ben egy 1937-ben készült műve *A tisztaság alapja* címen). 1936 tavaszán fordítani kezdte Chagall *Ma vie (Életem)* című önéletrajzát.

Vajda nem zsidó művész abban az értelemben, mint Chagall, akinek művein jelen vannak a zsidó motívumok, szimbólumok, személyek,

szertartásokhoz és a háztartásokban használt tárgyak. (Erdei Viktor még 1939-ben is készített rézkarcokat *Képek a kárpátaljai zsidó nép életéből* címmel.) És semmiképp nem úgy, ahogy a 19. század végéig, 20. század közepéig a zsidó valláshoz kapcsolódó (például Haggáda-illusztrációk) vagy a zsidó életformát megmutató képek. A 20. századi képzőművészek között már számos olyat ismerünk, akinél életrajzi tény zsidó származása, de műveiben erre nincsenek utalások (például az olasz Modigliani). Az 1910-es évektől az asszimiláló zsidó művészek az avantgárd irányzatokhoz kapcsolódnak, a modernizmus híveiként alkotnak (ittthon például Czöbel Béla, aki Párizs, Bergen, Berlin után végül Szentendrén telepedett le, ahol még életében, 1975-ben nyílt meg a nevét viselő múzeum).

Vajda Lajos műveiben 1936-ban és 1937-ben vannak jelen zsidó motívumok, képi közlendőinek megfelelően. Jelenleg összesen nyolc ilyen művét ismerjük. Nem szerepel az újra megnyitott Vajda Múzeumban Vajda héber betűkkel készült *Könyvlapdász* (1927) sorozata, sem a *Könyvlap szomorúfüzzel* (1937). (A témához kapcsolódó művekből többet is reprodukáltak a *Múlt és Jövőben* 2018-ban, Véri Dániel *Vajda Lajos zsidósága: rétegek és kontextusok* című elemző tanulmánya mellékleteként.)

Vajda Lajos európai művész, kelet-európai, magyar, szerb, zsidó, pravoszláv, katolikus hatások szimbiózisában. Egyetemes gondolkodó, az avantgárd irányzatok szellemiségével azonosuló, az archaikus világképek, népi kultúrák hagyományainak őrzője. Szintetizáló művész.

Végül a Vajda-kiállítás egyik meghatározó rendezői döntéséről: amikor az előtérből a néző belép a kiállítóter első termébe, szembenéz vele a legtávolabbi falról Vajda Lajos egyik ikonikus önarcképe. Magához vonzza a tekintetet, és felhívja a figyelmet arra, hogy a művész számára kiemelkedően fontos az önarckép műfaja. Lényegében kamaszkorától kezdve (1924) folyamatos témája, hasonlóképp, mint nagyon sok festőnek Dürertől, Rembrandtól Van Goghig, akik végigkövették arcuk változásain keresztül személyiségük módosulásait, karakterük változásait. Az önarcképműfaj későn jelent meg az európai művészetben (15. század), és még később vált általánosan elfogadott, sikeres műfajjává. A 20. században is jelentős (Picasso, Modigliani, Egon Schiele, Giacometti és így tovább). Vajda kortársai közül is többek számára (például Anna Margit, Gedő Ilka) fontos műfaj.

„Én ámulok, hogy elmúlok” – írta a harmincas éveiben József Attila. Vajda önarcképeiről több elemző tanulmány készült, hivatkoznak a korszak legjelentősebb magyar költőjére. Mások Ady megfogalmazását idézik: „...minden ember: fenség, / Észak-fok, titok, idegenség, / Lidérces, messze fény” – a kettős, hármas portrék és a különleges, karizmatikus önarcképek kapcsán is. A néző követi a vonalstruktúrát, a szerkezetet, és meglepődve éli át a szembe előtti zajló metamorfózist, a műben zajló belső mozgást. A szakirodalomban leggyakrabban a *Felmutató ikonos önarcképre* (1936, *Fel felé mutató ikon-önarckép* – a címek nem Vajda Lajostól származnak) hivatkoznak mint főműre, Vajda életművének centrumára, mint a világ felett ítélkező Pantokrátor (Mezei Árpád), a bizánci ikonográfia szerint értelmezik (Karátson Gábor, Pataki Gábor). A *Felmutató titkait* Petőcz György tanulmánya elemzi a *Beszélőben*.

Vajda – mint ezt a kiállításon látható önarckép-grafikák is bizonyítják – zárkózott, magába forduló, meditatív, a munkára koncentrálni személyiség volt. Feleségéhez írott levelei is alátámasztják a zárt kompozíciók, az ortodox templomok aszketikus, átszellemített portréit megidéző ikonos önarcképek önvallomásait. Vajda – szerencsére – Szabó Lajos filozófussal hosszan tartó párbeszédet folytathatott művészetelméletéről, zsidó és keresztény vallásról, az ikonok szellemtörténeti háttéréről, Nyikolaj Bergyajev orosz emigráns vallásfilozófus írásairól.

Mándy Stefánia Vajda-monográfiája (1972) 54 önarcképet tart számon, ezekből 18 korai, 35 pedig a későbbi időszakból. A *Felemelt karú önarcképen* (1925) 17 éves, a *Kalapos önarcképen* (1924) 16 éves; 1935 és 1937 között készült a legtöbb (*Sötét önarckép*, 1935; *Liliomos önarckép*, 1936; *Önarckép koponyával*, 1936; *Hármas önarckép*, 1937), 27 és 29 éves korában. Éber Miklós zürichi műgyűjtő a *Balkonban* (2003. 6. és 2004. 1–2.) az európai festészetbe illesztve mutatja be az önarcképek jelentőségét. Az életművet nem tartja töredékesnek, szerinte Vajda a rendelkezésre álló rövid idő alatt zseniális művészetet hozott létre.

Szabó Lajos *A zseni* című írásának első mondata: „Emberi törekvés a nagyobb, a mélyebb, a rejtettebb ellentmondás felé.”

Első megjelenés: *Képirás*, 2023. szeptember
<https://kepiras.com/2023/09/s-nagy-katalina-szintetizalo-muvesz-a-vajda-lajos-muzeum-ujranyitasanak-apropojan/>